

Володимир Копилов, Валерій Рибалка

КОПИЛОВ Володимир Олександрович — кандидат філософських наук, доцент, професор ХАІ, декан гуманітарного факультету, завідувач кафедри політології. Сфера наукових інтересів — філософія культури, соціальна філософія, філософія політики і освіти.

РИБАЛКА Валерій Григорович — кандидат філософських наук, доцент, начальник кафедри культурології та філології Харківського військового університету. Сфера наукових інтересів — соціальна філософія, філософія культури і освіти, культурологічні проблеми особистості та діяльності.

РЕТРОСПЕКТИВА ОСТРОЗЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ЯК ПОСДНАННЯ ВЛАДИ Й ОСВІТИ

Проблема взаємодії влади й освіти — одна з вічних проблем як соціальної філософії, так і соціальної практики. За тисячі років свого існування ця проблема відчула на собі тиск жорстокої критики і викриттів, але водночас було сформульовано велику кількість системних обґрунтувань і логічно витриманих доказів її правоти. Справа тільки в тому, що обґрунтування знаходяться переважно у сфері філософії, а викриття — у сфері практики. Проте закономірно, що на крутих поворотах історії людство знов і знов повертається до ідеї союзу влади й освіти. Сучасна Україна, безумовно, переживає один з найкрутіших поворотів у своїй історії, і її філософія перебуває в пошуку адекватних парадигм свого розвитку. Ідея мерітократії (*влада найобдарованіших, еліти суспільства*) цілком могла б бути винесена в центр сучасної дискусії про напрямки розвитку й інтенсивність соціальної динаміки як українського суспільства, так і великих держав. Як підкреслює І. Валлерстайн, мерітократія, на відміну від знаті, втілює собою егалітаристські уявлення, оскільки формально вона відкрита кожному, хто зможе витримати тести, що визначають гідних. Передбачається, що заслуги не можуть бути успадковані. Але успадковуються переваги спроможні істотно розширити можливості особи сформувати навички, які цінуються суспільством [12, с.130].

Певний досвід аналогічної побудови соціальних інститутів і відносин, формування національної еліти, здатної керувати соціальними процесами як в освіті, так і в системі управління владою, збереження і відродження національної ідеї, традицій і культури в Україні. Одне з першорядних місць в історії формування такого досвіду посідає Острозьке наукове товариство. У дослідженні цієї проблеми і полягає *актуальність* запропонованої статті. Наукова увага до проблеми вітчизняної мерітократії, як і до багатьох інших проблем вітчизняної філософії, на сьогоднішній день послаблена. У межах цієї статті зроблена спроба розв'язати тільки одне завдання — систематизувати, зрозуміти й оцінити з позицій сучасної науки інтелектуальний, духовний і практичний феномен Острозького наукового товариства з його досвідом взаємоінтеграції влади й освіти, побудови влади за допомогою знань і розвитку цих знань в ім'я влади.

Рід князів Острозьких був в Україні найбільшою магнатською династією, відомою ще з XIV століття. Щонайвищої могутності ця династія досягла за життя князя Василя (Костянтина) Костянтиновича Острозького (1526 — 1608 рр.). Молодший син князя Костянтина Івановича Острозького Василь після досягнення повноліття почав іменуватися вже не своїм хресним іменем, а «княжим» батьковим — Костянтин, тобто Костянтин Костянтинович. У цей час Острозькі були найбільшими землевласниками України, що забезпечувало їм величезну економічну владу. Вони володіли великою земельною власністю в Польщі, Литві і Білорусі. До кінця XVI ст. власність Острозьких складала 80 міст, 2760 сіл, 15 тис. кріпосних селян [1, с.268]. Одночасно вони були і політичними можновладцями, обіймаючи найважливіші державні посади з широкими

повноваженнями. Так, князь К.К. Острозький почергово був володимир-волинським старостою, київським воєводою, сенатором Речі Посполитої. Його син Януш — білоцерківським старостою і волинським воєводою. Пізніше посаду волинського воєводи «успадкував» ще один син К.К. Острозького — Олександр [2, с.543].

Величезні багатства і політична могутність роду Острозьких, з одного боку, і власна висока освіта, інтелектуальні здібності, істинний патріотизм, з іншого, сформували не тільки необхідність і можливість меценатства в галузі освіти й науки в їхніх володіннях (порівнюваних із середньою європейською державою того часу), але й усвідомлення того, що тільки на основі знань, розуму, освіти можна побудувати стабільну соціальну організацію, яка здатна динамічно розвиватися. Тому односторонньо і недостатньо було б визначати рід Острозьких як просто меценатів і альтруїстів; їх діяльність і поведінка, можливо, ще до кінця теоретично не проаналізовані, але вони демонструють теорію і практику саме мерітократії.

Так, К.К. Острозький ще в 70-х рр. XVI ст. заснував школи в Турові і Володимир-Волинському [3, с.62]. Проте найбільшим його внеском у розвиток освіти й науки в Україні було заснування культурно-просвітницького центру в м. Острозі. У той час (друга половина XVI — початок XVII ст.) Острог став одним із найбільших політичних, адміністративних, економічних і культурних центрів України. З 1574 р. в місті концентрувалися головні ланки вотчинної адміністрації Острозьких. Крім того, місто було значним церковним центром Луцько-Острозької єпархії.

Ці обставини привели до виникнення в Острозі значного прошарку освічених людей (як світських осіб, так і кліриків) і зробили можливим створення в місті культурно-просвітницького осередку, до якого входили школа, друкарня і науковий гурток, котрий називають ще Острозьким науковим товариством, основні інститути якого були створені в 1576 р.

Найважливішою складовою наукового товариства була школа, викладання в якій здійснювалося за програмами тодішніх європейських середніх навчальних закладів — колегіумів. Школа мала переважно гуманітарну спрямованість. Велика увага приділялася викладанню мов — церковнослов'янської, грецької і латинської, а також риторики і філософії. Менше уваги приділялося астрономії і математиці. Цю школу не можна називати класичною академією через відсутність курсу богослов'я, але в наукових колах того часу її вважали академією. Тут викладалися «сім вільних мистецтв»: тривіум (граматика, риторика, діалектика) і квадривіум (арифметика, геометрія, музика, астрономія).

Потреба школи (академії) в навчальній літературі зумовила створення і роботу друкарні. З кінця XVI до початку XVII ст. у ній було надруковано близько 20 книг. Серед її видань — «Азбука» (Буквар — 1578 р.), що була унікальним витвором книжкового мистецтва. Тут вперше в східнослов'янській книзі паралельно друкувалися грецькі і церковнослов'янські тексти. Для побутового читання і вдосконалення навичок, одержаних під час засвоєння «Азбуки», в друкарні 1580 р. була видана «Книга Нового заповіту» — Новий заповіт і Псалтир, друковані церковнослов'янською мовою [4, с.612]. Книги цікаві своїм алфавітно-предметним покажчиком і стали помітною видавничою подією.

Навколо школи (академії) і друкарні утворився літературно-перекладацький, публіцистичний гурток учених, що об'єднував цвіт інтелектуальної і духовної православної еліти України. До нього входили Герасим Смотрицький, перший ректор Острозької школи, блискучий письменник-полеміст; Василь Андрійович Малюшицький (Василь Суразький), дрібний шляхтич, писар і дорученець К.К. Острозького, високоосвічена людина, відома серед своїх ідеологічних супротивників — єзуїтів — як «православний богослов Василь з Острогу»; блискучий публіцист Клірик Острозький (особа, котра ховалася під цим псевдонімом, не встановлена, але деякі джерела стверджують, що це був Гаврило Дорофейович); Йов Княгиницький, голова Вільнюського православного братства. Викладав у школі Дем'ян Наливайко (брат славетного Северина Наливайка), автор віршів, передмов, післямов і перекладів, необхідних для школи, і церковних

книжок. Були серед членів гуртка і вихідці з Росії. Це відомий політичний емігрант, талановитий письменник-публіцист князь Андрій Михайлович Курбський, а також засновник книгодрукування в Росії й Україні Іван Федоров. Брала участь у роботі гуртка й учені-греки: Євстахій Нафанаїл з Криту, перекладач грецьких біблійних текстів, а також випускники Падуанського університету вчені-гуманісти Кирило Лукаріс (майбутній патріарх Константинопольський), Мелетій Пігас (майбутній патріарх Олександрійський), Діонісій Раллі-Палеолог [4, с. 543 — 544]. Співпрацював із гуртком польський математик і філософ Ян Лятош, професор Краківського університету. Переслідуваний єзуїтами, Я. Лятош у 1598 р. переїхав до Острога, де провів останні роки життя. Імовірно, він був серед викладачів Острозької школи (академії). Таким чином, вже один перелік зазначених вище імен дозволяє говорити про Острозьке наукове товариство як про дійсно інтернаціональний центр науки, який мав православну спрямованість.

Зрозуміло, функціонування школи (академії), друкарні і наукового гуртка вимагало чималих коштів. Фінансування здійснювалося частково за рахунок відрахувань з прибутків величезної вотчини Острозьких, частково — за рахунок займання острозькими вченими добре оплачуваних посад у княжій і церковній адміністрації. Так, ректор школи Г. Смотрицький був одночасно княжим підскарбієм («міністром фінансів»), Діонісій Раллі-Палеолог — архимандритом Дорогобузького монастиря, Василь Суразький — старостою княжої Суразької волості. Головний інтерес у дослідженні діяльності Острозького наукового товариства являє його наукова діяльність і участь острозьких учених у політичному житті України і Речі Посполитої в цілому. Слід відзначити, перш за все, значний внесок Острозького наукового товариства у розвиток мовознавства. Найбільшим досягненням у цьому плані було видання І. Федоровим у 1580 — 1581 рр. Біблії, яка вперше друкувалася грецькою і церковнослов'янською мовами. Острозьку Біблію часто називають «руською» або «словенською». Як сам текст Острозької Біблії, так і літературні додатки мали великий резонанс у східнослов'янській літературі. За словами князя К.К. Острозького, Біблія «над інші багатством з єврейською та слов'янською узгоджується» [13, с.4]. Це видання відіграло значну роль у впорядкуванні церковнослов'янської мови — літературної мови східнослов'янських народів. «В умовах мовної багатоукладності білоруських земель, де разом із церковнослов'янською використовувалися польська і латинська мови, необхідність такої нормалізації була особливо актуальною», — вважає О.С. Мильников [5, с.29]. Враховуючи роль церковнослов'янської мови як літературної для всіх східних слов'ян, слід підкреслити значення Острозької Біблії і в міжслов'янських культурних зв'язках. Так, для її друкування був вибраний найповніший церковнослов'янський переклад Біблії, здійснений у Росії наприкінці XV ст. (рукопис був дарований Іваном Грозним князю К.К. Острозькому). Острозьке видання Біблії було передруковано в Москві 1663 р. і слугувало основою для багатьох наступних перевидань. Авторитетність острозького видання сприяла прийняттю південними слов'янами саме східнослов'янської версії церковнослов'янщини.

У галузі філософії, як відзначає зокрема І.В. Заславський, основною проблемою, що цікавила острозьких учених, була досить традиційна для того часу проблема взаємостосунків Бога зі створеним ним світом [6, с.77]. З гуманістичних позицій вони критикували середньовічні схоластичні інтерпретації Аристотеля й інших античних авторів, беручи на озброєння неоплатонізм. Історичні праці, створені в Острозі, культивували спадкоємність традицій староруського літописання.

Що стосується ролі Острозького наукового товариства в політичному житті України, то тут необхідно відзначити, що саме його існування викликало занепокоєння політичних сил, у першу чергу Ватикану і єзуїтів, зацікавлених у покатоличенні і споляченні українського народу. Це дуже показовий факт. Так, у 1577 р. відомий ідеолог єзуїтського ордену в Речі Посполитій, пізніше ректор Віленської єзуїтської академії Петро Скарга опублікував трактат «Про єдність церкви божої і про грецький від цієї єдності відступ», де стверджував, що для наукової роботи придатні лише латинська і грецька мови, а слов'янською мовою наукова діяльність неможлива, і вся система

освіти, успадкована від Київської Русі, є безперспективною [3, с.62]. Серед сучасних учених існує думка, що трактат П. Скарги був спеціально усвідомленим і сформованим ідеологічним «відгуком» єзуїтів на появу Острозького наукового товариства. Аналогічна стурбованість польського престолу діяльністю православної школи (академії) в Острозі присутня і в листах папського нунція в Польщі А. Болоньєтті від 1583 р., де йдеться про спроби спрямувати викладання в ній у вигідне для Ватикану русло (передбачалося, наприклад, «рекомендувати» як вчителів школи (академії) вихованців колегіуму св. Афанасія в Римі). Політико-ідеологічною протидією католицизму слід вважати і видання Острозької Біблії (оскільки католицька церква виступала проти перекладу Біблії національними мовами). Нарешті, згадувані вище філософські погляди Острозького наукового товариства слід розглядати як протидію томізму — офіційній філософській доктрині католицизму.

Найбільш рельєфно участь діячів Острозького наукового товариства в суспільно-політичному житті України простежується в контексті політичної діяльності мецената цього угруповання — князя К.К. Острозького. Його життя і діяльність дотепер були вивчені порівняно слабо і лише зараз стають об'єктом уваги вітчизняної науки. Не претендуючи на всебічне освітлення діяльності цієї складної і суперечливої особи, необхідно зупинитися на найважливіших моментах, що стосуються нашої проблеми. Перш за все необхідно підкреслити активність князя К.К. Острозького щодо збереження державного суверенітету і територіальної цілісності Великого князівства Литовського після його об'єднання з Польщею в результаті Люблінської унії 1569 р. Вірогідно, саме цей факт і дав привід деяким сучасним дослідникам стверджувати, що князь виступав із власною політичною програмою, яка включала вимоги автономії для українсько-білоруських земель (останні входили до складу Великого князівства і були об'єктом польської експансії — *примітка наша*). Активною була і роль К.К. Острозького у міжнародних відносинах Великого князівства Литовського, а з 1569 р. — Речі Посполитої. Потрібно особливо відзначити відносини з Російською державою, яка в XVI столітті стала значною політичною силою в Східній Європі, а К.К. Острозький був прихильником дружніх відносин із Росією. У 1587 р., коли трон Речі Посполитої був вакантним і сусідні держави висунули своїх претендентів на нього, князь Острозький був серед прихильників обрання російського царя Федора Івановича, сина Івана Грозного, королем Речі Посполитої [7, с.18 — 21, 144, 165].

Економічна і політична могутність роду Острозьких неодноразово ставила князя Костянтина в ситуацію, коли він сам був на крок від заняття королівського трону. Загальноприйнятим у сучасній науці стало цитування вислову одного з сучасників К.К. Острозького — секретаря папського нунція в Польщі Енріко Спаноккіо. Останній відзначав, що князь став би одним із можливих претендентів на королівський престол тому, що на його боці дві переваги: по-перше, він найбагатша людина в країні, по-друге, всі поважають його як людину розсудливу і гідну. Єдине, що служить перешкодою, це те, що князь — «русин і вождь схизматиків» (тобто православних — *примітка наша*) [8, с.126].

Активна діяльність князя К.К. Острозького щодо захисту православ'я, зокрема його опір укладанню і реалізації Брестської церковної унії 1596 р., намір зробити місто Острог центром православного патріархату були складовою частиною боротьби українського народу проти польсько-католицької експансії, за збереження своєї конфесійної, а значить, національної самобутності. У другій половині XVI на початку XVII ст. провідну роль у цій боротьбі виконувала українська православна шляхта, що об'єдналася навколо великих магнатів (у тому числі Острозьких). Основною формою боротьби були протести проти переслідування православ'я під час проведення «вальних» (тобто загальних) сеймів Речі Посполитої і вимога розриву Брестської унії, відновлення православної церковної ієрархії. Для К.К. Острозького, що успадкував від своїх предків світський патронат над православною церквою, збереження впливу на формування її єпархії і політику церкви мало принципове значення.

Виступаючи на захист «руської віри і народності», князь К.К. Острозький одночасно був противником радикальних рухів козаків, селян і городян, особливо якщо вони були спрямовані

проти його феодальних прав, тому не слід перебільшувати його демократизм. Так, жителі міста Біла Церква, що належало князю, були жорстоко покарані його адміністрацією за спробу отримати у короля права на самоврядування для свого міста. Таку ж активну участь брали війська К.К. Острозького в боротьбі з селянсько-козацьким повстанням під проводом К. Косинського (1591 — 1593 pp.) і С. Наливайка (1594 — 1595 pp.) [9, с. 44].

Зазначені вище особливості політичної діяльності К.К. Острозького окреслювали політичну, точніше ідеологічну діяльність Острозького наукового товариства. Головним його напрямом було звеличення роду Острозьких і самого князя Костянтина. Слід зазначити, що у віршованій передмові Герасима Смотрицького до Острозької Біблії (1581 р.) проводиться прямий зв'язок сучасного життя в Україні з Київською Руссю, а князя К.К. Острозького — із князями Київської Русі Володимиром і Ярославом Мудрим [4, с.612]. Критерієм порівняння служить активна діяльність київських князів щодо поширення православ'я і освіти. Думку про тотожність політики К.К. Острозького з політикою князів Київської Русі проводить у своєму творі «Палінодія» (1622 р.) і видатний церковний діяч Захар Копистенський.

Порівняння К.К. Острозького з князями Київської Русі проводилося українськими інтелектуалами з метою показати генеалогічну спадкоємність роду Острозьких із династією Рюриковичів. Один із діячів Острозького товариства Симон Пекалід у панегіричній поемі «Про Острозьку війну під П'яткою проти низових (козаків)» (Краків, 1600 р.) подає князів Острозьких у всьому блиску їх величі — як нащадків староруських правителів Ігоря, Ольги, Святослава, Володимира і Ярослава Мудрого [9, с.44]. І хоча, на думку сучасних учених, рід Острозьких, найімовірніше, походив від литовської княжої династії Гедиміновичів, представники якої в XII — XIV ст. осіли на княжих престолах в Україні і Білорусі, для діячів Острозького товариства було важливим підкреслити зв'язок і спадкоємність Острозьких саме із староруською княжою династією [10, с.428 — 430].

У цьому пієтеті привертає увагу те, що названі вище твори діячів Острозького наукового товариства, що мали характер од і панегіриків, написані часто у віршованій формі, відбивали уявлення тодішнього суспільства про взаємостосунки особи і держави. Для цих уявлень були характерні такі моменти: 1) ототожнення держави не з системою державних інститутів, а з особою правителя; 2) ототожнення поняття «державний суверенітет» із наявністю власної монаршої династії; 3) ототожнення влади держави над громадянами з системою патронально-клієнтальної залежності від правителя формально вільних людей за допомогою з опіки і протекціонізму; 4) ототожнення особи правителя якщо не з Богом, то з кимсь із святих, апріорно авторитетних правителів з великого минулого. При цьому правитель, що одержував свою владу за правом народження, тобто як результат Божого промислу, наділявся функціями предводителя і захисника своїх підданих, що асоціювалося з відповідальністю перед Богом за долю свого народу.

Для українського народу, чії державні інститути були ліквідовані Люблінською унією, владу персоніфікували 8 — 9 магнатських родів (і серед них на першому місці — Острозьких), котрі прийняли на себе функції колишніх правителів Київської Русі.

Із розглянутого вище стає зрозумілим і прагнення острозьких інтелектуалів вивести походження найбільшого православного княжого роду України саме від князів Київської Русі. Таким чином виокремлювалася незалежність влади роду Острозьких від влади польських королів і Великих князів литовських, а значить, зберігалася видимість державного суверенітету України в його тодішньому розумінні. Наділення ж представників роду Острозьких (і особливо — князя Костянтина) всілякими чеснотами слід розглядати як продовження розробки вітчизняною суспільно-політичною думкою образу «ідеального державця», традиції якої були закладені ще митрополитом Іларіоном.

Зрозуміло, вихваляючи Острозьких і персонально князя Костянтина як гідних наступників великих правителів Київської Русі, діячі Острозького товариства не могли не враховувати тієї обставини, що володіння їх патрона були невід'ємною складовою частиною Речі Посполитої, а над

«некоронованим королем Русі» К.К. Острозьким був верховний правитель — польський король. Тодішня правосвідомість справлялася з цією проблемою за допомогою уявлень про сюзеренітет — васалітет, що залишилися з часів Середньовіччя. Згідно з ними, князі Острозькі, володіючи своїми землями на підставі спадкового права, давши присягу на вірність королю і зобов'язавшись допомагати йому збройною силою під час воєн, у решті питань від монарха не залежали. Подібний стан справ, як і в цілому державний лад Речі Посполитої, який урізував права монарха на користь магнатів і шляхти, вимагав «ідеологічного оформлення». Воно виявилось в переконаннях видатного діяча Острозького наукового товариства Христофора Філалета (вважають, що під цим псевдонімом ховався польський шляхтич-протестант Мартин Броневський, що перебував на службі у К.К. Острозького). Його соціально-філософська концепція включала ідею прав і свобод народу (під народом малися на увазі шляхта і магнати) і обмеження влади монарха законом.

Іншим напрямом «ідеологічної роботи» острозьких інтелектуалів була їх активна участь у боротьбі за збереження православ'я проти наступу католицизму й унії. Саме в Острозі була створена ціла низка творів, що належать за жанром до політичної публіцистики, в яких розглядалося філософсько-богословське аргументування католиків, уніатів і давалася всебічна відповідь їм. Перш за все це «Ключ царства небесного» Г. Смотрицького (1587 р.) і «Книжечка про шість розділів» В. Суразького (1588 р.), що містили критику папства і єзуїтів [1, с.543].

Боротьба православних магнатів і шляхти проти Брестської церковної унії, що розгорнулася на сеймі Речі Посполитої в 1597 р., супроводжувалася новим спалахом релігійної полеміки між католиками і православними. У відповідь на нову книгу апологета унії П. Скарги «Собор Брестський» (1597 р.) спочатку в Кракові, а потім в Острозі публікується твір Х. Філалета «Апокрісис». «Всебічно критикуючи унію, Філалет використовує різноманітний літературно-оповідний і фольклорний матеріал. Іронія, сарказм, їдке висміювання супротивника — типові прийоми цієї критики» [1, с.545]. До полемічних творів острозьких учених, що з'явилися на початку XVII в., належать «Вопроси і відповіді православному з папіжником» В.Суразького, адресовані українській студентській молоді, а також «Лист Мелетія Пігаса до Іпатія Потія», що були зверненням видатного діяча Острозького товариства до глави уніатської церкви І. Потія. Останній був опублікований у розпал сейму 1605 р., що прийняв Конституцію (сеймова ухвала — *примітка наша*) про захист православ'я і відновлення православної церковної ієрархії.

Вносячи вагомий внесок у збереження українським народом конфесійної незалежності (що у той час означало збереження національної ідентичності українців) острозькі книжники водночас виступали проти радикальних народних рухів. Свідомством тому є вже згадувана поема С. Пекаліда «Про Острозьку війну під П'яткою проти низових (козаків)», сюжетом якої стала боротьба військ К.К. Острозького з повстанцями — селянами і козаками, керованими К. Косинським і С. Наливайком. Запорожці зображені як відважний, але анархічний елемент суспільного життя [10, с.431].

Зовнішньополітична діяльність К.К. Острозького відбилася в працях членів Острозького товариства. У передмові до Острозької Біблії (1581 р.), про яку вже згадувалось, підкреслюється, що вона надійшла з Москви, і в ній вихвалюється Іван Грозний як «благочестивий православний государ» (і це в розпал Лівонської війни Речі Посполитої з Росією). В інших творах острозьких учених знаходять відбиття думки про спільність інтересів українського, російського і білоруського народів у боротьбі проти католицизму й унії.

Підтримуючи й обґрунтовуючи політику князя К.К. Острозького у своїх творах, діячі Острозького товариства брали і безпосередню участь в її здійсненні. На Брестському церковному соборі 1596 р. найактивнішу роль серед супротивників унії відіграло острозьке духовенство. У контактах К.К. Острозького з православними патріархами Сходу (зокрема, з Мелетієм Пігасом, що став у 1590 р. Олександрійським патріархом) значну роль відігравав учений Кипріан. Василь Суразький, як припускають сучасні дослідники, виконував доручення князя Костянтина в його контактах із Росією. Налагодженню дружніх відносин із протестантами Речі Посполитої в спільній

боротьбі проти католицизму багато сил віддав магнат Мартин Броневський. Він активно виступав на сеймах на захист православ'я. Нарешті, Діонісій Раллі-Палеолог був кандидатом К.К. Острозького на передбачуваний патріарший престол в Острозі.

Кінець XVI — початок XVII ст. став періодом розквіту Острозького культурно-просвітницького товариства, часом найінтенсивнішої наукової і суспільно-політичної діяльності його вчених. Приблизно з другого десятиліття XVII ст. починається його занепад. Сучасна наука небезпідставно пов'язує це з поступовим покатоличенням спадкоємців К.К. Острозького, процесом, що почався ще за життя князя. У цих умовах функціонування православного науково-просвітницького, культурного й духовного центру в Острозі стало ще більше залежати від діяльності старого князя. Його смерть в 1608 р. поклала початок занепаду Острога як центру освіти і науки. Старший син К.К. Острозького Януш (1554 — 1620 рр.), прийнявши католицтво, принаймні не перешкоджав діяльності культурно-просвітницьких установ, заснованих його батьком. Проте його племінниця (онука К.К. Острозького) Ганна-Алоїза Ходкевич (1600 — 1654 рр.), що стала в 1620 р. власницею міста Острога, розгорнула проти них справжню боротьбу. Стараннями цієї жінки, вихованої у фанатично-католицькому дусі, Острог наповнили єзуїти, що заснували тут у 1624 р. свій колегіум. У цих умовах розпадається Острозьке наукове товариство, припиняється діяльність друкарні, а школа (академія), позбавлена цих двох важливих компонентів свого розвитку, стає звичайним середнім навчальним закладом. Остання згадка про неї датується 1636 роком [4, с.548].

Такі обставини призвели до занепаду Острозького наукового товариства. Треба звернути увагу на глибинні причини, що викликали цю кризу. Перш за все необхідно пов'язати занепад м. Острога як центру освіти і науки із занепадом його як адміністративно-політичного центру. Цей процес розпочався ще за часів князя К.К. Острозького через дроблення його величезних володінь між спадкоємцями. З 1620 року місто перестає бути центром вотчинної адміністрації Острозьких. Треба пригадати, що чималі матеріальні засоби, необхідні для успішної роботи школи, друкарні і наукового гуртка в Острозі, надходили саме за рахунок справного функціонування княжої адміністрації і отримання острозькими вченими посад у ній. Втрата їх призвела до занепаду культурно-просвітницького осередку.

Найголовнішим чинником занепаду Острозької школи (академії), друкарні і наукового гуртка був сам характер політичної влади К.К. Острозького, в якій, як було показано вище, діячі гуртка брали активну і всебічну участь. Необхідно навести думку видатного українського вченого XIX століття М.І. Костомарова, який вважав, що при всій своїй опозиційності Польщі і католицизму рід Острозьких і сам князь Костянтин завжди були вірні Речі Посполитій через вигідність для них польських порядків, що забезпечували максимум політичного й економічного панування для великих магнатів. Навіть у принциповому питанні про об'єднання католицької і православної церков під верховенством папського престолу К.К. Острозький стримував радикальну опозицію [11, с.167, 169, 186].

Сучасний дослідник С.М. Плохій вважає, що політична діяльність К.К. Острозького проходила в контексті загальноєвропейського явища — боротьби феодальної аристократії проти королівського абсолютизму у процесі становлення державності в XVI — XVIII ст. Невід'ємними рисами цієї «аристократичної опозиційності» були, по-перше, своєрідний «конституціоналізм» (вимога обмеження влади монарха законом), а по-друге, релігійне протистояння монарха і знаті. Якщо для західноєвропейської аристократії прапором боротьби з католицькими монархами був кальвінізм, то для аристократичної опозиції на українських землях Речі Посполитої — православ'я, причому православ'я, організоване на «кальвінський лад» (церковна організація, побудована на принципі службової й економічної залежності від світського патрона). Всі ці моменти цілком відповідають основним напрямкам політичної й ідеологічної діяльності К.К. Острозького, а значить і наукового товариства в Острозі.

Інша справа, що «аристократична опозиційність» ніколи не була радикальною,

безкомпромісною і звичайно йшла на спад після того, як вища знать, зберігши свої основні привілеї, виявлялася «вмонтованою» в державну машину абсолютизму. У Речі Посполитій на початку XVII ст. «аристократична опозиція» також спадала, але не за рахунок політичного торжества монарха над знаттю, а навпаки — за рахунок перемоги над королем. Саме в цей час у країні відбувається культурна і політична інтеграція всіх феодалів, незалежно від їх етноконфесійної належності, в «шляхетську націю» і зіставлення її з селянами і міщанами. Причому ця консолідація феодальної знаті відбувається саме на засадах польської мови, культури і католицької релігії (чим і пояснюється у результаті покатоличення і сполячення роду Острозьких).

Існування в цих умовах в Острозі науково-просвітницького і політико-ідеологічного центру втратило будь яке значення. Його наукова і суспільно-політична діяльність, що ставила за мету, по-перше, збереження політичних традицій «княжої Русі», а по-друге, захист православ'я, опинилася в нових політико-ідеологічних умовах непотрібною самим Острозьким — єдиним його покровителям. Острозьке наукове товариство залишилося в політичній історії України як вогнище «легальної опозиції» наступу Польщі і Ватикану на політичні й етноконфесійні права українського народу.

Острозьке наукове товариство давало можливість формувати національний характер, національну свідомість, толерантність, неортодоксальність поглядів української молоді, що забезпечувало їй вищі позиції в суспільстві, а згодом — відповідний авторитет у державних, політичних і релігійних колах. Вихованці Острозької школи (академії) ставали вчителями, літераторами, друкарями, проповідниками, секретарями в державних і приватних установах. Школа (академія) готувала еліту, яка відігравала і значну політичну роль: певною мірою стримувала колонізаторський вплив на молодь католицько-сзуйтських навчальних закладів, сприяла утвердженню національної свідомості серед усіх верств українського народу. Непересічним є внесок її у становлення вітчизняного мовознавства.

Виняткове значення цього товариства виходить за хронологічні рамки його активної діяльності і полягає в тому, що більшість культурно-освітніх і релігійних діячів тогочасної України були пов'язані з ним походженням, навчанням, участю в його політичних і культурних акціях. Ілюстрацією цього твердження служить доля видатних суспільно-політичних діячів, вихованців Острозької школи (академії). Це Стефан Смотрицький (Острозький книжник) і Максим Смотрицький (у чернецтві Мелетій — син Герасима Смотрицького) — вчений-філолог, письменник, автор «Граматики словенская правильное синтагма», яка майже два століття вона була єдиним підручником з граматики. Ця наукова праця користувалася визнанням вітчизняних, а також сербських, болгарських, російських мовознавців. М. Ломоносов узяв її за основу своєї граматики. Серед випускників школи (академії) — Петро Конашевич Сагайдачний (гетьман реєстрового козацького війська), брати Наливайки — Северин (козацький керівник) і Дем'ян (острозький літератор), православні аскети Йов Княгиницький і Афанасій Межигірський.

Таким чином, можна зробити **висновок**, що Острог (у широкому інтелектуально-духовному і геополітичному значенні цього слова) явив собою хоч і епізодичний, але достатньо успішний зразок поєднання освіти і влади. Хоча більшою мірою це була практика союзу освіти і влади, ніж його глибоке теоретичне обґрунтування, але це жодною мірою не знижує евристичного значення такого найбільшого феномена в історії вітчизняної філософії, як Острозьке наукове товариство. У ньому повною мірою виявився взаємозв'язок національної еліти (компетентних цивілізованих осіб) з політичною, економічною, церковною владою, тобто стало можливим існування системи мерітократії, системного підходу до цього явища, це по-перше. По-друге, основна увага товариства була перенесена з традиційного опису «образу ідеального правителя» на систему організації і дії влади й освіти. По-третє, острозьке наукове товариство продовжило практику і теорію мерітократії, яка народилася ще в Київській Русі, підтверджуючи таким чином певну схильність українського народу до поєднання влади й освіти.

Система освіти XXI століття реалізує принципи мерітократії, що виховують у громадян

звички погоджуватися зі вказівками професіоналів, які мають високий рівень раціональності і компетентності [12, с.127, 129]. Для розвитку української державності і мерітократії, яка є результатом взаємодії освіти і системи управління в суспільстві, необхідно утворювати інтелектуально-духовні осередки підготовки національної молоді, яка здатна вирішувати ці завдання, використовуючи позитивний досвід Острозького наукового товариства та інших освітньо-наукових осередків України XV — XVII століть, таких, як братські школи Львова, Луцька, Києва, а також Києво-Могилянської академії. Сьогодні такими осередками в Україні повинні бути провідні навчальні заклади, що знаходяться в інформаційно забезпечених мегаполісах, які дають можливість молоді мати практику управління соціальними процесами.

Література

1. Історія Української РСР: В 8 т. — Київ, 1979. — Т.2.
2. Острозький Костянтин-Василь // Довідник з історії України. — Київ, 2001. — С.543 — 545.
3. *Сіропалко С.* Історія освіти в Україні. — Київ, 2001.
4. Історія української культури: У 5 т. — Київ, 2001 — Т.2.
5. *Мьльников А.С.* Острожская библия и некоторые аспекты этнокультурного развития славянских народов в XVI в. // Федоровские чтения. 1981. — М., 1985. — С.23 — 34.
6. *Заславский И.В.* К вопросу о философских взглядах деятелей Острожской академии (идеи неоплатонизма в произведениях Василия Суражского и Клирика Острожского) // Федоровские чтения. 1981. — М., 1985. — С.76 — 83.
7. *Флора Б.Н.* Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI — начале XVII в. — М., 1978.
8. *Яковенко Н.М.* Костянтин Острозький, Василь (Костянтин) Острозький // Історія України в особах: Литовсько-польська доба / Авт. Колектив О.М.Дзюба, М.В.Довбищенко, Я.Д.Ісаєвич та ін. — Київ, 1997. — С.68 — 76, 119 — 129.
9. *Микитась В.Л.* Давньоукраїнські студенти і професори. — Київ, 1994.
10. *Плохий С.М.* Від князя до гетьмана. Образ «проректора» в українському православному письменстві (друга половина XVI — перші десятиліття XVII ст.) // Осягнення історії: Зб. праць на пошану проф. М.П.Ковальського. — Острог — Нью-Йорк, 1999. — С.425 — 435.
11. *Костомаров М.І.* Історія України в життєписах визначніших її діячів — Київ, 2001. — С.167 — 186.
12. *Валлерстайн И.* Конец знакомого мира: Социология XXI века. — М., 2003.
13. *Шевченко В.* Острозька академія: її чолові представники та початкова діяльність // Людина і світ. — 2003. — №7. — С.2 — 6.

Надійшла до редакції 23.07.2004 р.